

За всіх — один...

Клим Поліщук

(Із записної книжки)

Наступали. Повільно, але певно. Щоденно посувалися вперед на десять кілометрів і цікаво "нюхали повітря". Часами затримувалися і тоді відпочивали. Козаки збиралися гуртками і захоплено співали січову пісню:

Чи далеко славний город Київ?..

А Київ, звичайно, був ще далеко. Необхідно було положити не одну сотню, а то й тисячу завзятих голів, щоб побачити золоті маківки святої Софії. Однаково, ця думка нікого не турбувала і серед козацтва завжди був гарний настрій...

—Смішно, щоб ми не здобули Києва, як вони всі страхопуди! —так говорили між собою козаки в той час, як по штабах сиділи "партійні старшини" і провадили завзяті змагання за свої "програмові істини". Важке було повітря між ними і нічим було дихати. Особливо почувалося це під час відпочинків, коли такі змагання переходили всякі міри терпимості і панове старшини ділилися на групи і, з піною біля вуст, кидали друг другу:

— Що?! Водиченко — генерал?! Хам, а не генерал!.. Мужик... Бунтовщик!..

— А ваш Павлюченко — баба!.. Онуча!.. Нікчема!..

— Хто сказав, що Павлюченко баба?.. Хто сказав, признавайся!..

— Я сказав, бо це правда!..

— Що, правда?! Ах ти!..

І в такий момент, коли найбільш гарячий прихильник Павлюченка ліз з багнетом на найбільш гарячого прихильника Водиченка, виступали найбільш гарячі прихильники "єдиного", розводили їх і заспокоювали тим, що при даних умовах, коли існує "єдиний фронт", сваритися за таких генералів, як Павлюченко або Водиченко, немає ніякої рації...

—Запевняю вас, товариші, що обидва вони однаково доведуть справу до цілковитої загибелі... Згадаєте моє слово!..—виривався десь із кутка голос приبلудного "соціаліста-революціонера".

— Що всій справі буде швах, то це й я скажу! — чувся голос молодого поручика, бувшого гетьманчика. — Тільки не соціалістам про це говорити...

—А ви думаєте, що чорна сотня збудує Самостійну Україну?— чулося вже декілька голосів.

—Та вже ж не ви збудуєте її! — не втихомирився гетьманчик. — Навколо вас крутяться всякі шпики та зрадники, а ви про чортзна-що галасуєте!.. Чи не ліпше було б оглянутися навколо себе і про щось інше подумати...

— Не гетьманчикові вчити нас, не гетьманчикові!—уже кричав соціаліст-революціонер.

— І не большевиків галасувати на мене! — гарячився гетьманець.

— Прошу не забувати, що я капітан російської служби і за такі річи морду б'ю!..—вискакував на середину старшинського зібрання соціаліст-революціонер і гетьманчик, закусивши губу, йшов у куток на місце свого супротивника і зачинав там лічити до ста, "щоб заспокоїтися".

Тим часом під вікнами старшинського зібрання ходили козаки і, прислухаючись, пошепки говорили між собою:

— Ги... ги... а наш брат ніколи не буде так довго балакати та сердитися...

— А то ж... в морду його, та й годі, якщо він теє...

— Хі... хі... хі...

—Ходім самогону шукати...

— А ти знаєш?..

— Знаю!..

—Ходім!..

І не було тому нічого дивного, коли о самій півночі коло старшинського зібрання розляглося несподіване:

Не разбажу я песней годалою

Раскошній сон красавиці маєй!..

Господар зібрання бомбою вилітав надвір і кричав:

— Геть мені звідси! Як вам не соромно! А ще й козаки!

— Ми такі козаки, як ви охвіцери!—чулася з вулиці нахабна відповідь.

Тоді надвір вилітало ще декілька прихильників Павлюченка та Водиченка і з диким криком священного обурення кидалися на дорогу, де грізно стурбучились кремезні козацькі постаті, і починалась розправа...

Дехто втікав, дехто попадав до арешту, але на ранок усе по-старому, бо судити козака не можна було вже тільки через те, що на нього одного припадало не менше трьох старшин і він був чимсь таким, як ота "синя птиця"...

Коли рушали вперед, то йшли охоче і радісно співали свій "Козацький гімн":

Оце я, Ярема, га-га-га.

Оце я, Ярема, го-го-го.

Оце я, Ярема, гі-гі-гі.

Оце я, Ярема, гоп-гоп-гоп...

Вигнані "за повинність" селянські підводи довгою валкою тягнулися слідом за ними і весь похід нагадував собою якийсь загадковий здвиг, який здалеку скидався на похоронний похід або...

— А ми думали, що це до Могиліва на ярмарок! — казали селяни в якомусь занедбаному кам'янецькому селі, дивлячись на наші вози.

"Боротьба розвивалася"... Про це говорилося бодай у тих відозвах, які я складав у той час, як у старшинському зібранні провадились гарячі суперечки на такі "актуальні" теми, як "хто кращий?", а коло зібрання все частіше лунало "не разбажу я песней годалою"...

Йшли свіжими слідами руїни. Знаходили в придорожніх ровах знівечені трупи невідомих людей. Хоронили їх. Ставили хрести на свіжих могилах і переконувалися, що "ми таки ліпші"...

В більших містечках виходили проти нас назустріч — попи, ксьондзи та рабини. Говорили щось про визвольну боротьбу, а тим часом їх очі світилися смутком і тривогою.

— Дайте ж нарешті нам спокій! — просилися бідні робітники одної містечкової цукроварні, коли їх обвинували в зносінах з ворогом і в державній зраді.

Не допомогло. Судили і розстріляли. І з того почалася повінь судових справ. Досить було суддів, ще більше злочинців, а ще більше—свідків. І суди то були не звичайні, а все наглі, бо "військово-польовими" називалися. Судили спочатку робітників, потім жидів та селян і, нарешті, стали самі себе судити. — Казали, що скрізь зрада...

Прийшов до мене "соціаліст-революціонер". Сів коло стола і тихо промовив:

— Ви будете мене боронити, якщо мене схоплять?

— Як то так? Хто схопить?—спитався я, не розуміючи його.

— Бачите, мені стало відомо, що мене мають арештувати і судити яко зрадника...

— Але ж ви не злочинець, а я не адвокат, товаришу!—сказав я.

— Так-то воно, то так!..—заговорив він тремтячим голосом. — Але мені хотілося б на всякий випадок мати за собою ваше слово... Ви ж і пишете дещо...

— А ви втечіть! — несподівано вирвалося в мене.

Він засміявся.

— Бачу, що з вас кепський оборонець, але все ж таки... Все ж таки дуже вас прошу!..

Викурив запропоновану мною цигарку і пішов собі. Пройшовшись декілька раз по селянській хаті, де мені було призначено "квартиру", я спокійно взявся за свою роботу.

Величезний плакат був майже готовий. На тлі цілого моря людських голів, над якими грізно здіймалися вгорі гострі коси та списи, виступала буйна пляма вершника із шаблею в руці, якою він показував у задимлену далеч полів, укритих клубками шрапнельних вогників. Зоставалося ще написати заклик. Подумав трохи, згадав щось і став виводити:

Ходіте, люде, з хат і з поля,

Тут кується краща доля!..

І в той час, коли я виводив останнє слово заклику, в хату ввійшов посильний козак, вийняв з книжки адресованого до мене пакета і сказав:

— Розпишіться.

Я розписався. Козак склав книжку і, чудно всміхаючись, заговорив:

— Та й били ж його, проклятущого. Два зуби вибили, а він таки не признав!

— Кого били?—спитався я, не розуміючи про кого він говорить.

— То ж вам там написано! — кивнув він головою до пакета.

Я розірвав конверту і прочитав:

"З наказу Командуючого дивізією вас призначено оборонцем селянина Григорія

Борини, обвинуваченого в державній зраді, справа якого має розглядатися 18-го вересня ц. р. в помешканню Вільховецької народної школи".

Плакат поблід. Заклик зазвучав фальшиво. Одним рухом руки зім'яв його і шпурнув у куток. Не більше як чотири дні тому він сам на власну руку провів мобілізацію свого села і припровадив до дивізії більше ста хлопців, а це...

— Це щось незрозуміле! — промовив я вголос.

— Книжки знайшли в нього...—сказав козак.

Я мовчки підійшов до вікна і став дивитися на вулицю. На вулиці стелилась вечірня мла, було сонно і тихо, і не хотілося вірити ні в які змагання.

* * *

Обороняв, як міг, але дарма... Розстріляли, не дивлячись на те, що його увільнення домогалася вся сільська громада. Розстріляли, не дивлячись на те, що нічого злочинного він не зробив і що знайдені в нього книжки були всього лише вірші Дем'яна Бедного. Розстріляли його за те, що він в один час був головою Ревкому і не допустив до руїни свого рідного села. Забуваючи за те, що його поступування було гідне любого патріота, знищили 45-літнє життя...

Пригадую його, який він був блідий, коли сидів на шкільній парті, яка в той час являла собою лаву підсудного. Говорячи своє "останнє слово", він казав: "Зерна неправди нема за мною, але говорити не маю чого, бо нема до кого..."

Сів за парту і сидів так аж доки не вийшли судді і не винесли свого жорстокого присуду: "розстріляти!"... Він обвів їх усіх сумним поглядом своїх попідбиваних під час "допиту" очей і плюнув просто на той стіл, за яким засідали судді.

Гордо тримався цей гречкосій!..

А от "соціаліст-революціонер" не був такий. Він хвилювався, тремтів і раз у раз звертався до мене з одним словом: "напишіть!"...

Як живого, бачу я його перед собою. Бачу цього "соціаліста", як він тремтить не гірше якого-небудь трусика, коли його раптово взяти за спину...

Зовсім інакше повів себе молоденький поручик, бувший гетьманчик. На самовпевнене запитання прокурора він тільки всміхнувся:

— А ви б кокаїну більше нанюхалися, так тоді й **розумніші** запитання ставили б!..

Слово **розумніші** вимовив з притиском. Меткий був і знав, що сказати. Присутній при цьому командуючий дивізією схопився на ноги і, чисто "Шевченківським язиком", запитався:

— Что это значіт?

Судді ніяково мовчали. Голова суду піднявся і залепетав:

— Бачите, пане генерале! Пан прокурор перед засіданням суду нюхає кокаїн для натхнення...

— Какого ещо там натхнення? Что за ерунда? Сейчас же освободіте етаво челауска!..—і показав рукою на гетьманчика.

Це був, здається, останній суд, який засідав "по всіх правилах". Після того суди вже були різні, але розстрілювали ще більше і головну роль в цих розстрілах грав не хто

інший, як визволений гетьманчик і той самий "прокурор".

Головним чином боролися зі "зрадою" і знаходили її на кожному кроці. Однаково, як це не дивно, місто веселилося. Щоденно відбувалися різні вечори з музикою та танцями, на які сходилися п'яні і тверезі, і на яких було надзвичайно цікаво... Часами розпорядники цих вечорів запрошували і мене, і тоді я, не сміючи відмовитися, приходив і сідав де-небудь у темному куточку, "щоб не перешкоджати", і так спостерігав за тим, що робилося в залі.

Одного разу, бажаючи непомітно вийти, я пішов якимсь темним коридором і попав у запущену кімнату. Крізь вікно падала з двору бліда смуга місячного світла і в кімнаті стояла молочна мла. Щось сумне було в цій млі і, вдивляючись у неї, я відчував якусь незрозумілу тугу і непевність. Раптом у коридорі почулися чийсь кроки, а потім голоси.

— В потилицю найкраще...—говорив якийсь чудний півзна— йомий голос.

—Як в потилицю, так і в потилицю, тільки без промаху... — говорив другий, начебто "прокурорів" голос.

—Тільки знаєте, пане прокуроре, сорок тисяч зараз...

— Гаразд! Бери, тільки глади!..

Зашелестіли папери і було чутно часте, нерівне, гарячкове дихання.

— Ну, тепер я його не випущу! — захоплено озвався незнайомий.

— Але ж його вже нема в залі! — сказав "прокурор".

—Хіба?! — схопився незнайомий.

— Правду кажу!..

— Ану-но ходім! Він сидів коло музикантів у куточку...

Коло музикантів сидів я. Коротенька розмова "прокурора" з невідомим зацікавила мене і, разом з тим, схвилювала. Спочатку я хотів виждати і так вийти, але потім роздумався й повернувся в зал. Став знову на своє місце і зразу ж помітив, що за мною стежать дві пари очей: одна "Прокуророва", а друга нічия інша, як гетьманчикова. З хвилину дивився на них, не знаючи сам, що почати, а потім підійшов і сказав:

—А револьвери, панове, добрі маєте?..

— Які револьвери?!—скрикнули в один голос.

— Такі, щоб у потилицю... — сказав я, не спускаючи з них очей.

Вони фальшиво засміялися і поблідли. Стали щось говорити про якогось шпики, який начебто з'явився тут "з того боку", але я не слухав їх. Все було ясне. Отой самий плакат з вершником

і закликм наробив мені чимало потайних "приятелів", бо хіба ж можливо було таке казати, як оте: "Ходіть, люди?.." То ж сам начальник штабу зауважив мені:

—Такую сволочь гнать нужно, а не правіть!..

Повернувся і вийшов із залу.

Йдучи сонною вулицею містечка, ні разу не озирнувся назад себе, тільки при звичаєне до стрілу вухо чутно ловило кожний вистріл з недалекої позиції.

— Там стріляють просто в лоб! —думав я про себе.

* * *

Коло дверей мого мешкання стояла зігнута постать людини, яка, начебто, чогось прислухалася. Змірявши її одним поглядом, помітив, що вона в чомусь чорному й довгому, не то в жидівському халаті, не то в попівському підряснику, я спитався:

— Чого ви тут стоїте?

— Я... я на пана чекаю... — заговорив він, заїкаючись.

— Але тепер ніч! — сказав я. — Зайдіть завтра...

— Ні, пане! — вирівнявся він. — Дозвольте сього дня, дозвольте!

В його голосі бриніли сльози.

Відчинивши двері, я впустив свого чудного гостя попереду себе, а сам став шукати сірничка.

— А може б без світла поговорили, га? — сказав гість.

— Чого ж то так? — спитався я, засвічуючи лампу.

Мій чудний гість був із зморщеним лицем і з білою патріархальною бородою, старий жид. Його великі чорні очі горіли, як дві жарини, а тонкі ніздрі горбатого носа здригалися, як у породистого коня. Він тримав у руках свою пелехату шапку і ніяково покашлював.

— Сідайте і розкажіть! — сказав я, підсунувши до нього стільця.

Він глибоко зітхнув:

— Я стоячи скажу вам!

Раптом упав на коліна і схопив мене за ноги:

— Це я тільки вам скажу!.. Тільки вам!

— Заспокойтеся, Бога ради! — схопив я його за плечі. — Що ви, справді!..

Він помалу став на ноги і, витираючи рукавом халата сльози, гаряче заговорив.

— Ви знаєте Аврума Штуцмана, богобоязливого і справжнього жида, який щоденно читає святу Тору і щоденно думає про те, щоб зробити добре діло?..

Я мовчки хитнув головою.

— Аврум Штуцман — то я! — вдарився кулаком в груди. — То я читаю святу Тору і думаю про добре діло!

— Яке таке добре діло думаєте ви, пане Авруме? — спитався я.

Він нахилився до мене і урочисто вирік:

— Я маю свою ідею: за всіх — один!..

— Що то значить?

— То значить, що я хочу постраждати...

— Як? Для чого?! — здивувався я.

— Хай мене одного старого розстріляють, а молодих випустять!..

— Я вас не розумію! — сказав я, встаючи з крісла. — Як же це так, щоб вас розстріляти за когось іншого?

Я пильно подививсь в його очі, надіючись прочитати в них відповідь на своє запитання, але він цілком спокійно говорив далі:

— Мені вісімдесят сім минуло... Я вже старий... В божниці мене за найстаршого мають... В життю поважають і шанують, і в тяжкий час приходять до мене радитися...

Тепер також приходили, але я вдавав, що думаю щось і не чую їх болючих запитань. .. Декілька раз приходили, а я все думав... Ні слова не сказав. .. Не сказав, бо й справді надумався зробити добре діло... За всіх — один!.. За всіх один!..

Закашлявся. Хапаючись руками за стіл, він жадібно ловив повітря і все його велике тіло здригалося й тряслося, як стара верба в бурю. Мені було сердечно жаль його. Посадивши на стілець, як міг заспокоював його, але він старався таки говорити:

— Мій старший син, поважний чоловік і добрий кантор, вчора згинув по дорозі з божниці і його труп знайшли на смітнику... Сьогодні другого сина забрали козаки і він не вернувся ще й досі... В мого сусіди Шльоми забрали доньку... В різника жінку знасилували... І всі, всі вони приходили до мене радитися, і нікому я не сказав нічого, бо твердо вирішив собі: за всіх — один!.. За всіх один!..

— Але ж то неможливо зробити! — сказав я.

— Чому неможливо? — схопивсь він. — Чому? Адже ж ви віруєте в Ісуса і знаєте, що він дав себе розп'ясти за всіх? Знаєте, що він також був жид?.. Я знаю, що вони воюють і без крові не можуть... Без крові нема війни... Тільки я хотів би, щоб замість молодії пролилася моя стара, моя мудра, моя зимна кров... їм же все одно, кого б не розстріляти, аби лише розстріляти, а так було б дуже добре... Б-б-бах! І немає Аврума Штуцмана, богобоязливого і справжнього жида, але зате є багато молодих і дужих людей, які будуть жити і згадувати мене... Поможіть же мені!..

Схопив мене за руку своїми кістлявими руками і зойкнув:

— Благаю вас!..

— Що ж я можу?! — озвався я, вражений мовою старого. — Я нічого не можу!..

— Чому?! То ж це я хочу не тільки за жидів, а за всіх молодих, які гинуть тепер!.. За всю молоду й дурну кров хочу віддати свою стару і мудру!.. Хіба ж то не варто, га?..

— Так то так, але як це зробити? — сказав я. — Потім, чого ви з цим прийшли до мене?..

— Як то чого?! — суворо озвався він. — Я бачив, як ви обороняли Борину, я знаю, як ви обороняли наших мужиків і жидів, а через те прийшов до вас...

— Ну, гаразд! — заговорив я, не знаючи ще й сам, що робити. — Зайдіть завтра вранці і ми щось зробимо...

— Зробимо, кажете?! — зрадів він. — О, я так і знав!.. Це ж так просто: за всіх — один!..

— Так, так!.. Ми обов'язково щось зробимо!.. Мусимо зробити!..

— Спасибі вам, спасибі!.. Тепер я піду читати святу Тору, а завтра вранці: за всіх — один...

Вклонився й вийшов... Зачинивши за ним двері і zostавшись сам, я намагався щось думати і не міг. Голова горіла, як у вогні. Я чудово розумів одно: цей старий жид був звичайною жертвою сучасних життєвих переживань, але звідки в нього взялося таке чудне бажання?..

— Ну й звідки?! — в сотий раз питався я сам себе і не міг знайти відповіді.

* * *

Чуть світ мене розбудили. Посильний зі штабу, задихаючись, говорив мені, що ворог прорвав наш фронт і що ворожа кіннота вже в наших тилах. Схопившись, я миттю вибіг на вулицю, по якій уже тяглася довга валка наших возів, і тут цілком несподівано зіткнувся з Аврумом.

— Я вже готовий! — закричав до мене ще здалеку.

— На жаль, ваша самопожертва зайва! — сказав я. — Ми відступаємо і сюди прийдуть ті, що були вже тут!..

— Прийдуть ті?! — зчудувався він. — Прийдуть ті, кажете?

— Так!.. Вони тут скоро будуть!..

Він узяв мене за руку і промовив:

— Тоді я до них піду або так до когось!..

Одвернувся і пішов від мене. Не встиг я пройти десяти кроків, як почув за собою вистріл і слідом за ним несамовитий крик. Обернувшись, побачив якогось козака на коні з рушницею в руках, який ще раз вистрілив в Аврума. Аврум махнув руками й повалився ниць на землю, просто під колеса возів. Підводчики зупинили коні і співчуваючо захитали головами. Козак штурхав острогами свого коня і придуркувато всміхався.

— За що ти його вбив? — кинувся я до козака.

Той, не перестаючи так же придуркувато всміхатися, сказав:

— Треба було вбити, так і вбив!.. Хай не шпionить!..

— Він божевільний, а не шпion!..

— Божевільний?! — здивовано озвався козак. — А пан "прокурор" казали, що він шпion і що його треба розстріляти!..

— Коли ж він казав?

— Ще вчора, як він до вас приходив!

— Підводи, вирушай! — почулося десь іззаду.

Два дужих підводчики в кожухах взяли труп за плечі й за ноги і поклали його під тином. Козак вдарив коня нагаєм і підводи рушили.

Якийсь час я ще стояв над трупом і думав, чи оскаржувати козака, чи ні, але ні до чого не додумався. Вирішив розпитатися самого "прокурора", але між возами його не було. Вже за містечком, в яке по наших слідах увійшов "ворог", стало відомо, що як "прокурор", так і гетьманчик втекли кудись...

І одна тільки думка непокоїть мене ще й по цей день.

— Не хотілося б мені, щоб *ті*, йдучи по наших слідах, думали про себе, що вони "*ліпші*"...

м. Збараж,

1921 р., 25 серпня